

حقوق و عقوق والدین در سیره علوی

اکرم سلامی *

چکیده

انسان‌ها در سایه ارتباطات خود با یکدیگر حقوق و تکالیفی نسبت به هم پیدا می‌کنند که رعایت آنها به حسن رابطه و دوام آن کمک می‌کند. در همین راستا، فرزندان در ارتباط با والدین به عنوان ارکان اساسی خانواده وظایفی دارند که انجام آن به عنوان حقوق مؤکد والدین در همه ادیان و مکاتب، بالاخص دین مبین اسلام به انحاء و اشکال مختلف آمده است. از آیات و روایات و همچنین سیره‌ی معصومین علیهم السلام می‌توان چنین استنباط کرد که حقوق والدین در سه حوزه احترام، احسان و اطاعت ترسیم گردیده که مصادیق این سه حوزه از یکدیگر قابل تفکیک نیست.

این حقوق در زمان حیات و حتی پس از مرگ آنها لازم الادا است؛ چنانکه اگر فرزند در ادای حقوق والدین کوتاهی نماید، دچار عاق والدین می‌شود و از رحمت الهی بی نصیب می‌گردد. همانطور که ادای حقوق والدین آثار و برکاتی مانند وسعت رزق، طول عمر، وعده بهشت الهی و ... به دنبال دارد، عاق والدین نیز پیامدهایی همچون عدم استجابت دعا، پذیرفته نشدن نماز و ... را در پی دارد که سعادت یا شقاوت فرد را رقم می‌زند. در نوشتار حاضر، بررسی این حقوق و عقوق از دیدگاه امام علی(ع) مورد مذاقه قرار گرفته است.

کلیدواژگان: حقوق والدین، عقوق والدین، احترام، احسان، اطاعت

---

*. طلبه سطح سه رشته تفسیر و علوم قرآن؛ a.salami1364@gmail.com

مقدمه

انسان در چرخه ارتباطات زندگی می‌کند؛ ارتباط با خدا، خود، پدر و مادر، همسر و ... در این میان یکی از دیربازترین و سرنوشت‌سازترین ارتباطها و همراهی‌ها، همزیستی با پدر و مادر است. این ارتباط برنامه‌ای پویا و فراگیر برای پاسداری از نظام خانواده را می‌طلبد و اگر پیوندها و پیمان‌های استوار سنتی و دینی در هجوم بی‌تفاوتی‌ها و بی‌مهری‌ها سست گردد و ناهنجاری‌های اخلاقی و اجتماعی همه‌گیر شود، انسان بی‌پناه میزبان تنهایی و وحشت‌خیز خویش می‌گردد. پدر و مادر دو رکن خانواده هستند که استوار ماندن خانواده و آفت‌زدایی از آن، به پاس داشتن حقوق و حرمت آنان وابسته است. از این رو دین اسلام حقوق و وظایفی را که باید در این خصوص رعایت شود به زیبایی بیان کرده و سازنده‌ترین نظام‌ها را بر همزیستی سالم و سرشار از نشاط و تعالی پیشنهاد نموده است. از منظر اسلام انسان در مقابل تمام نعمت‌های الهی پیرامون خود موظف و مسئول است و باید در عین استفاده و بهره‌مندی از آنها، شکرگزار لطف الهی باشد و حقوق آنها را به جا آورد. از جمله این نعمتها، نعمت داشتن والدین است که رعایت حقوق ایشان در آیات و روایات معصومین (ع) مورد تأکید قرار گرفته و آثار و پیامدهای رعایت و عدم رعایت حقوق ایشان نیز گوشزد شده است.

رعایت حقوق والدین که بر عهده فرزندان است از آموزه‌های اخلاقی دین اسلام است که در آموزه‌های علوی بر آن تأکید فراوان شده است. طبق آنچه که در سیره‌ی معصومین (ع) آمده است می‌توان حقوق والدین را در سه حوزه احترام، اطاعت و احسان مورد بررسی قرار داد. البته جداسازی این سه حوزه از یکدیگر در متون دینی صورت نگرفته و به شکل جدی نیز امکان‌پذیر نمی‌باشد در نوشتار حاضر به جهت شفاف‌سازی حقوق والدین و تأکید بر توجه به حقوق پدر و مادر با جزئیات بیشتر. این تقسیم‌بندی صورت گرفته است تا مصادیق حقوق و همچنین حقوق والدین و نیز آثار و پیامدهای هر یک تبیین گردد.

تعاریف لغوی و اصطلاحی

«حق» و «حقوق»

در لغتنامه دهخدا معانی متعددی برای واژه «حق» ذکر شده است که مهمترین آنها عبارت است از: راست کردن سخن، درست کردن وعده یقین نمودن، ثابت شدن، غلبه کردن به حق، موجود ثابت و نامی از اسامی خداوند متعال (دهخدا، ۱۳۲۵: ۶ / ۹۱۴۲).

«حقوق» جمع کلمه «حق» به معنای امتیازات و ویژگیهای هر یک از افراد یک جامعه است که گاه از آن به حقوق فردی تعبیر می‌شود مانند حق حیات، حق مالکیت، حق ابوت، حق نبوت و حق زوجیت. در این حالت واژه حق از نظر ادبی حالت جمعی داشته و از نظر معنا نیز جمع می‌باشد، در حالی که «حقوق» در اصطلاح دوم تنها از نظر ادبی و ظاهر دارای حالت جمعی است و از نظر مفهوم دارای حالت «اسم جمع» می‌باشد (کاتوزیان، ۱۳۹۵: ۱ / ۴۳).

امیرالمومنین (ع) می‌فرماید: «لَنْ يُدْرِكَ النَّجَاهَ مَنْ لَمْ يَعْمَلْ بِالْحَقِّ؛ هرگز به نجات و رستگاری نرسد کسی که به حق عمل نکند» (آمدی، ۱۳۸۴: ۱ / ۲۷۸). همچنین می‌فرماید: «نِعْمَ الدَّلِيلُ الْحَقُّ؛ حق، راهنمای خوبی است» (همان، ۱ / ۲۸۰) و در جایی دیگر می‌فرماید: «لَا نَاصِحَ أَنْصَحُ مِنَ الْحَقِّ؛ خیرخواهی خیرخواه‌تر از حق نیست» (همان، ۱ / ۲۸۱).

«عق» و «عقوق»

«عق» به معنی نافرمانی و سرکشی از پدر و مادر و بریدن از ایشان می‌باشد (ابن منظور، بی‌تا: ۱ / ۲۵۶).

واژه «عقوق» در لغت به معنی بریدن آمده است که در این صورت منظور از «عاق والدین» قطع رحم با آنان است (فراهیدی، ۱۴۰۹ ق: ۱ / ۶۳). «عاق والدین» به معنای این است که فرزند پدر و مادر را آزار دهد و آنان را با زبان و رفتار از خود برنجاند (نراقی، ۱۳۷۸: ۵۳۲).

«عاق والدین» در مورد فرزندى است که پدر و مادر هر دو از او ناراضى بوده و او را نفرین کرده باشند (دستغیب، ۱۳۷۹: ۱/۱۲۰).

ملاهمدى نراقى عاق والدین را بدترین نوع قطع رحم دانسته و معتقد است هر آنچه که به نکوهش قطع رحم دلالت می‌کند بر نکوهش عاق والدین نیز دلالت دارد و همچنین عاق والدین را از رذایلی می‌داند که مربوط به قوای غضبیه و شهویه است و از کینه و خشم یا بخل و حب دنیا ناشی می‌شود (نراقی، ۱۳۷۷: ۲۶۲).

منزلت و جایگاه والدین

والدین در طول تاریخ و زندگی بشر همواره دارای مقامی بلند بوده و آثار دینی و ادبی ملل گوناگون درباره والدین نکته‌ها و آموزه‌هایی خواندنی و شنیدنی دارند؛ از جمله برترین این آثار می‌توان به آموزه‌های دینی ما مسلمانان اشاره کرد که پدر و مادر را در جایگاهی والا نشانده و حرمت آنها را پاس داشته است؛ چنانکه عقل و نقل بر حرام بودن عقوق و نافرمانی پدر و مادر دلالت دارند و از آیات و اخبار واجب بودن متابعت و فرمانبرداری والدین استنباط می‌شود. در این زمینه حضرت علی (ع) می‌فرماید: «بر الوالدین اکبر فریضة؛ بزرگترین و مهمترین تکلیف الهی نیکی به پدر و مادر است» (همان، ۱/۵۷۶؛ محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۹: ۱۰/۷۰۹).

در دین مبین اسلام، منزلت والدین در پیشگاه پروردگار بی‌مانند است و رسیدن به تبلور لطف الهی در گرو رضایت والدین است و چنان مورد تأکید است که مؤمن به کسی می‌گویند که در تمامی امور مهم با والدین خویش مشورت کند و بدون اذن و اجازه قلبی آنها کاری را انجام ندهد. در قرآن کریم بعد از فرمان به اطاعت و پرستش خداوند، احسان به والدین توصیه شده است: «وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا؛ پروردگارت فرمان داده است که جز او را نپرستید و به پدر و مادر نیکی کنید» (اسراء/۲۳).

البته پدر به طور طبیعی از حق ولایت بر فرزند برخوردار است و این امر زمانی رخ می‌دهد که هیچ کس بر دیگری ولایت ندارد مگر پیامبران و معصومین و این همان ویژگی منزلت پدر

است. جایگاه ایشان در پیشگاه باری تعالی آنقدر رفیع است که در قرآن به پدر سوگند یاد شده است: «وَوَالِدٍ وَّ مَا وَّلَدٌ سُوْغُنْدٌ بِهٖ پَدْرٌ وَّ اَنْجَہٗ مِی زاید» (بلد/۳). واقعیت این است که در مکتب اسلام و در حکمت قرآنی جایگاه والدین در کنار جایگاه خداوندی دانسته شده و پروردگار پدر و مادر را در کنار نام خود یاد می کند و از فرزندان می خواهد تا از آنها اطاعت کنند و در همه حال نسبت به آنان احترام و تواضع پیشه نمایند.

احترام به پدر و مادر

احترام به معنای بزرگداشت و تعظیم فرد یا افراد است که متناسب با عرف ملت و فرهنگ و آداب اجتماعی آنها مختلف می باشد. احترام به پدر و مادر یکی از راه های قدرشناسی از زحمات و فداکاری آنان است که مورد تأیید هر انسان عاقلی می باشد. خداوند منان به پاس قدردانی از تلاش های خالصانه پدر و مادر در آیات فراوانی احترام به آنان را به ویژه در پیری بر فرزندان لازم دانسته و هرگونه بی احترامی حتی در کوچکترین عمل همچون اف گفتن به آنان را نهی کرده است. احترام به پدر و مادر هیچ محدوده و مرزی ندارد و شامل هر پدر و مادری می شود، حتی اگر مشرک باشند و برخورد عاطفی و مؤدبانه با ایشان و تکریمشان به هنگام سخن گفتن تکلیفی بر عهده فرزندان است و بلند صحبت نکردن با ایشان، هدیه دادن و دست بوسی و خوب پذیرایی کردن و رسیدگی به وضع آنها هر کدام نوعی از احترام است. در روایات نیز تأکید فراوانی بر احترام و نیکی به پدر و مادر شده تا جایی که آمده است: «نیکی کردن به والدین بزرگترین فریضه است» و یا اینکه «بهشت زیر پای مادران است» و... این همه آیه و روایت در این خصوص حاکی از اهمیتی است که خداوند برای والدین قائل شده است. به جا آوردن همه این حقوق و انجام وظایف در مقابل زحماتی که والدین برای فرزندان متحمل می شوند، ناچیز است. از اینرو باید در هر شرایطی احترام آنها

را نگه داشت؛ هر چند در بعضی اوقات در برخورد با فرزندان خود دچار اشتباه شوند (نراقی، ۱۳۷۷: ۱۷۲).

بنابراین در همه حال ما وظیفه داریم به والدین خود احترام بگذاریم حتی اگر آنها به ما بی‌احترامی کنند فقط اگر آنها بخواهند ما را به کار حرامی وادار کنند یا از انجام تکلیف واجب باز بدارند، اطاعت از ایشان جایز نیست؛ چه اینکه اطاعت خداوند بر هر کس دیگر حتی والدین نیز مقدم هستند.

اطاعت از والدین

واجب بودن اطاعت و فرمانپذیری فرزندان از پدر از حقوق ویژه‌ای است که اسلام برای تکریم و پاسداشت مقام پدران وضع کرده است. بالاترین حقی که پدر بر فرزندان خود دارد، حق اطاعت است؛ چنانکه امیرمؤمنان علی (ع) می‌فرماید: «فَحَقُّ الْوَالِدِ عَلَى الْوَلَدِ أَنْ يُطِيعَهُ فِي كُلِّ شَيْءٍ إِلَّا فِي مَعْصِيَةِ اللَّهِ سُبْحَانَهُ» (نهج البلاغه، حکمت ۳۳۹)؛ حق والدین بر فرزندان این است که در هر چیزی از او اطاعت کند مگر در چیزی که موجب معصیت و نافرمانی خداوند سبحان است. برای مثال اگر پدری فرزندش را از سفری نهی کرده باشد ولی به مسافرت برود، باید در این سفر نمازش را تمام بخواند و روزه‌اش را بگیرد، هر چند که از حد مسافرت شرعی گذشته باشد زیرا سفر او حرام است.

دایره اطاعت و فرمانبری از پدر به حدی وسعت دارد که حضرت اسماعیل (ع) برای انجام فرمان پدر بزرگوارش ابراهیم (ع) به قربانگاه رفته و با آسودگی خاطر به پدر می‌گوید: «يَا أَبَتِ أَفْعَلْ مَا تَأْمُرُ سَتَجِدُنِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِينَ؛ ای پدرم هر چه دستور داری اجرا کن به خواست خدا مرا از صابران خواهی یافت» (صافات / ۱۰۲). بدون شک این رویداد تنها به عنوان یک داستان تراژدی مطرح نیست، بلکه بیانگر نوع برخورد فرزند نسبت به پدر و اطاعت از اوست که می‌بایست تا پای جان نیز اطاعت کند. باید توجه داشت که بدون تردید اطاعت از پدر

در راستای اطاعت از فرامین الهی موجبات خشنودی حق تعالی را فراهم می‌سازد و درهای احسان الهی را به روی انسان می‌گشاید و در مقابل تمرد و سرکشی نتیجه‌ای جز پشیمانی و شقاوت ندارد.

احسان به والدین

احسان به پدر و مادر از جایگاه بسیار بلندی برخوردار است و خداوند همواره پس از بیان حکم و جوب پرستش خدای یگانه، به احترام و تکریم پدر و مادر اشاره کرده و حکم می‌کند: «و بالوالدین احساناً» (بقره/ ۸۳؛ نساء/ ۳۶). اگر خداوند به عنوان آفریدگار و پروردگار می‌بایست پرستش شود، پدر و مادر نیز به عنوان واسطه فیض وجود و نعمت‌های خداوندی بر انسان، باید مورد احترام و احسان قرار گیرند. از این رو خداوند امور چندی را که می‌تواند نسبت به خدا و پدر و مادر به جا آورده شود در کنار هم می‌آورد.

به سخن دیگر، اگر عبودیت و پرستش کسی غیر از خدا جایز باشد، آن شخص همان والدینند و از آن جایی که چنین امری کفر و شرک است، خداوند فرمان می‌دهد که به جای پرستش ایشان در حق آنان احسان کنید. احسان، برترین حالتی است که پس از پرستش می‌توان تصور کرد؛ به این معنا که احسان مرتبه دوم پرستش است و خداوند از همگان خواسته تا آنها را انجام دهند.

برخی از مفسران باتوجه به نکره بودن احسان در آیه «وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا» (اسراء/ ۲۳) بر این باورند که نکره آوردن به معنای آن است که فرزندان می‌بایست در همه امور در حق آنان احسان را مراعات کنند و چیزی را فروگذار نکنند. این حکم قرآنی اختصاص به مؤمنان نداشته و همه انسانها را در برمی‌گیرد. قرآن کریم به این شیوه دیگرانی را که ایمان به خدا و قرآن ندارند تشویق می‌کند که حداقل در حق پدر و مادر خویش به حکم وظیفه انسانی، احسان نمایند و احترام بگذارند (قرائتی، ۱۳۷۴: ۵/ ۲۲۰).

راغب اصفهانی نیز درباره احسان می‌گوید: احسان بالاتر از عدل است؛ زیرا عدل بدان معناست که هر چه بر عهده دارد بدهد و آنچه بر اوست بگیرد ولی احسان آن است که بیشتر از آنچه بر عهده دارد بدهد و کمتر از آنچه برای اوست بگیرد. در واقع نیکی به پدر و مادر، سفارشی ویژه و دستوری عام است تا آنجا که حتی ناپارسایی، شیعه نبودن و حتی نامسلمان بودن پدر و مادر مانع نیکی کردن به آنان نمی‌شود. امیرالمؤمنین (ع) می‌فرماید: «انَّ مَلِكَ الْمَوْتِ يَتَبَسَّمُ فِي وَجْهِ الْبَارِّ وَ يَكْلَحُ فِي وَجْهِ الْعَاقِّ؛ به درستی که ملک‌الموت بر چهره شخصی که به والدین خود نیکی می‌کند تبسم می‌نماید و بر روی شخصی که عاق والدین است اخم نموده و بر او خشم می‌نماید» (نوری طبرسی، ۱۳۶۹، ۱۷۶/۱۵). همچنین ایشان در نیکی به والدین می‌فرمایند: «بِرُّ الْوَالِدَيْنِ أَكْبَرُ فَرِيضَةٍ؛ بزرگترین و مهمترین تکلیف الهی نیکی به پدر و مادر است» (نهج البلاغه، حکمت ۵۰) و در جایی دیگر می‌فرماید: «بِرُّ الْوَالِدَيْنِ مِنْ أَكْرَمِ الطَّبَاعِ؛ نیکی به پدر و مادر، از ارجمندترین خصلت‌هاست» (همان، ۷۰۹/۱۴).

مصادیق ادای حقوق والدین در زمان حیات ایشان

سخن گفتن به نرمی و آرامی

در قرآن کریم به گفتار نیک با پدر و مادر توصیه مؤکد شده است و این نگرانی را اعلام میدارد که مبدا در هیچ شرایطی کمترین بی‌حرمتی به ساحت آنها روا دارید: «فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أُفٍّ وَلَا نَهْرَهُمَا وَ قُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا؛ هیچگاه کمترین اهانتی به والدین روا مدار و بر آنان فریاد مزن و گفتار لطیف و سنجیده و بزرگوارانه به آنها بگو» (اسراء/ ۲۳).

تواضع و فروتنی

در سوره اسراء خداوند می‌فرماید: و بالهای تواضع خویش را از روی رحمت و مهربانی در برابر پدر و مادر فرود آر. تعبیر استعاری فرود آوردن بال رحمت در این آیه بر حد‌اعلای تواضع

در برابر والدین دلالت می‌کند. امام علی (ع) نیز در این خصوص می‌فرماید: «ثَلَاثٌ لَا يُسْتَحْيَى مِنْهُنَّ: خِدْمَةُ الرَّجُلِ ضَيْفُهُ وَ قِيَامُهُ عَنْ مَجْلِسِهِ لِأَبِيهِ وَ مُعَلِّمِهِ وَ طَلَبُ الْحَقِّ وَإِنْ قَلَّ؛ از سه کار حیا نباید کرد: خدمت به میهمان، از جا برخاستن در برابر پدر و آموزگار خویش و طلب حق گرچه اندک باشد» (آمدی، ۱۳۶۶: ۳/۳۳۸). همچنین می‌فرماید: «به احترام پدر و معلمت از جای برخیز، اگرچه پادشاه باشی» (نوری طبرسی، ۱۳۶۹: ۱۵/۲۰۳).

خدمت به والدین

خدمت به پدر و مادر از وظایف دینی و اخلاقی فرزند است و رهاوردهای معنوی بسیاری دارد. این امر افزون بر پادشاهی اخروی در سرنوشت مادی و کامیابی‌های زندگی دنیایی بسیار مؤثر است. این وظیفه در روزگار ضعف و سستی والدین اهمیاتی ویژه و توجهی خاص می‌طلبد.

جلب رضایت و خشنودی

راضی کردن و خشنود ساختن والدین یکی دیگر از حقوق والدین بر فرزند است؛ چنانکه پیامبر گرامی اسلام (ص) در این خصوص می‌فرماید: «مَنْ أَرْضَى وَالِدَيْهِ فَقَدْ أَرْضَى اللَّهَ وَ مَنْ أَسْخَطَ وَالِدَيْهِ فَقَدْ أَسْخَطَ اللَّهَ» (متقی، ۱۴۱۹ق: ۱۶/۴۷۰)؛ آنکه پدر و مادرش را خشنود کند، خدا را خشنود کرده و کسی که پدر و مادر خود را به خشم آورد، خدا را به خشم آورده است. همچنین پیامبر اکرم (ص) در پاسخ فردی که از ایشان درباره حقوق والدین پرسیده بود فرمودند: «هُمَا جَنَّتُكَ وَ نَارُكَ»؛ پدر و مادر بهشت و جهنم تو هستند؛ بهشت در رضای آنها و دوزخ در خشم آنهاست (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۹: ۷/۱۰).

دعا کردن

انسان نباید تنها به رحمت و مهربانی خود نسبت به پدر و مادر اکتفا کند، بلکه باید رحمت و واسعه الهی را برای آنها طلب نماید؛ چراکه به تنهایی یارای جبران زحمات و

خدمات و ادای حقوق پدر و مادر را ندارد و باید از نیروی عظیم الهی استمداد جوید. در قرآن کریم الگوهای زیادی از انبیای الهی به چشم می‌خورد که در نیایش‌هایشان به یاد پدر و مادر بوده‌اند: از جمله حضرت ابراهیم (ع) به درگاه خداوند این چنین دعا می‌کند: «رَبَّنَا اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ وَلِلْمُؤْمِنِينَ يَوْمَ يَقُومُ الْحِسَابُ؛ پروردگارا مرا و پدر و مادرم و تمام مؤمنان را در روزی که حساب برپا می‌شود ببخش و بیمارز» (ابراهیم / ۴۱). یا حضرت نوح (ع) برای چند نفر چنین طلب آمرزش می‌کند: اول برای خودش که مبدا قصور و ترک اولایی از او سرزده باشد و دوم برای پدر و مادرش به‌عنوان قدردانی و حق‌شناسی از زحمات آنان و سپس برای مؤمنان: «رَبِّ اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ وَلِمَنْ دَخَلَ بَيْتِي مُؤْمِنًا؛ پروردگارا مرا بیمارز و همچنین پدر و مادرم و تمام کسانی را که با ایمان وارد خانه من شدند» (نوح / ۲۸).

ابراز محبت

عاطفه‌پروری در نظام خانواده اهمیتی ویژه دارد؛ اگر محبت نباشد چگونه مادر دلپذیرترین آسایش‌های خود را فدای فرزند کند؟! چگونه پدر رنج طاقت فرسای زندگی را تحمل نماید تا فرزندش راه زندگی بیپیماید؟! همانگونه که والدین لطف و محبت بی‌دریغ خود را نثار فرزندانشان می‌کنند، در مقابل نیز نیازمند محبتند. دین اسلام سرشار از توصیه‌های فراوان درباره محبت کردن به والدین است؛ چنانکه امام سجاد (ع) در نیایشی می‌فرماید: خداوند قلب مرا از عطوفتشان انباشته دار و چنانم گردان که با آنان هم‌ساز باشم و به آنان مهر بورزم. امام علی (ع) در همین رابطه می‌فرماید: «بوسه بر پدر و مادر عبادت است» (طبرسی، ۱۳۶۵: ۲۲۰). همچنین می‌فرماید: «إِنَّ الرَّحِمَ إِذَا تَمَسَّتْ تَعَاظَفَتْ؛ به‌راستی که اهل رحم هنگامی که با هم تعامل داشته باشند موجب ایجاد مهربانی میان آن‌ها می‌گردد» (آمدی، ۱۳۸۴: ۱ / ۴۶۰).

امام باقر (ع) نیز می‌فرماید: هر کسی این ویژگی‌ها را داشته باشد خداوند خانه‌ای در بهشت برای او بر پا می‌کند: به یتیم پناه دهد، به ناتوان رحم کند و به پدر و مادرش محبت ورزد (صحیفه سجادیه، ۳۶۴).

تأمین هزینه‌های زندگی

اگر والدین به هر دلیلی ناتوان و تهیدست شوند، پرداخت هزینه زندگی آنان که در فقه اسلامی از آن به «نفقه» تعبیر می‌شود، بر فرزندان واجب است. حتی در روایات بسیاری تصریح شده است که اگر والدین نیازمند شدند می‌توانند در دارایی‌های فرزند تصرف کنند و یا در برخی روایات آمده است پدر می‌تواند از مال فرزندش حج بگذارد. در فلسفه این حکم می‌توان گفت فرزند با همه هستیش وامدار وجود والدین است.

پرهیز از پیشی گرفتن از والدین

راه رفتن از عمومی‌ترین رفتاری است که گونه‌ها و حالت‌های متفاوتی دارد. راه رفتن‌های گوناگون نمودی از حالت‌های روانی و صفات اخلاقی و منشهای مختلف افراد است. در فرهنگ اسلام آیین راه رفتن و شیوه‌های پسندیده و ناپسند آن بیان شده است؛ خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «وَعِبَادَ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا؛ بندگان خدای رحمان کسانی هستند که بی آرایه و فروتنانه راه می‌روند و سلام می‌گویند» (فرقان / ۶۳). در فرهنگ اسلام به آیین راه رفتن با پدر و مادر نیز اشاره شده است؛ چنانکه در روایات می‌خوانیم جلوتر از پدرت راه مرو یا در راه رفتن از پدر و مادر پیشی نگیر و تأکید شده فرزند نباید جلوتر از پدر راه برود.

پرهیز از خطاب کردن والدین با نام

عنوان «پدر» و «مادر» دارای بار معنایی والایی است و اشاره به جایگاه ارزشمند ایشان دارد، از اینرو همواره توصیه شده والدین خود را با نام ایشان خطاب قرار ندهید. در روایات نیز

آمده است هیچگاه پدر را با نام خطاب نکنید بلکه بگویید: «یا ابتاه»، «پدرجان» زیرا خطاب بزرگتر با اسم توسط کوچکتر خلاف ادب است.

مصادیق ادای حقوق والدین پس از مرگ ایشان

افرادی که از نعمت وجود والدین محرومند فرصت نیکی کردن به آنها را تمام شده نیندارند. بی‌شک پدر و مادر پس از مرگ بی‌نوا تر و نیازمندتر از همیشه‌اند و اگر چه دستشان کوتاه گشته و فرصت عملشان تمام شده است ولی چشم به راه احسان فرزندان هستند. در ذیل به مصادیق ادای حقوق والدین پس از هجرت ابدیشان اشاره می‌گردد.

ادای دین و قرض والدین

اگر والدین بدهکاری دارند و در حیات خود نتوانسته‌اند، دین خویش را ادا کنند، بر فرزند است که دین ایشان را ادا کند؛ چنانکه در حدیثی از امام باقر (ع) آمده است: «إِنَّهُ لَيَكُونُ عَاقًا لَهَا فِي حَيَاتِهَا غَيْرَ بَارٍّ بِهَا، فَإِذَا مَاتَا قَضَىٰ دَيْنَهُمَا وَاسْتَغْفَرَ لَهَا، فَيَكْتَبُهُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ بَارًّا» (کلینی، ۱۳۸۷: ۱۶۳/۲). گاه فرزند در حیات پدر و مادر عاق آنهاست و نیکی در حق آنها نکرده اما بعد از وفات آنها بدهی آنها را ادا می‌کند و خداوند او را جزء نیکوکاران محسوب می‌دارد.

طلب غفران و رحمت برای والدین

یکی از حقوقی که پدر و مادر بر گردن فرزندان دارند این است که فرزند برای ایشان دعای خیر نموده و از درگاه پروردگار طلب آمرزش نماید؛ چنانکه امام سجاد (ع) می‌فرمایند: بار خدایا! پدر و مادر مرا به گرامی داشتن نزد خود و احسان و نیکی از جانب خویش برتری بخش ای بخشنده‌ترین بخشندگان! بار خدایا! آنان را به پرورش من جزا ده» (صحیفه سجادیه، ۲۹۰).

پرهیز از رفتار لعن و دشنام برانگیز در حق والدین

در فرهنگ اسلامی مرزهای پاسداری از حقوق والدین و شیوه‌های ارج و احترام به آنان با دقتی ژرف و نگاهی دقیق ترسیم شده است. به این ترتیب که فرزند علاوه بر آنکه خود باید پیوسته قدر قداست والدین را بداند نباید کاری کند که دیگران حریم حرمت آنها را بشکنند و

ایشان را آماج ناسزاهایشان قرار دهند؛ چراکه همواره رسم بر این است که بر پدر و مادر کسی که کار ناروا انجام می‌دهد به عنوان مسبب آن عمل نادرست ناسزا می‌گویند. در روایتی از پیامبر اعظم (ص) آمده است که کسانی را که پدر و مادر خویش را لعن میکنند لعنت کرده‌اند. از ایشان پرسیدند: آیا کسی پدر و مادر خود را لعن می‌کند؟! حضرت (ص) پاسخ دادند: آری! کسی که پدر و مادر مردم را لعنت کند، آنان نیز در مقابل پدر و مادر او را لعنت می‌کنند. (پاینده، ۱۳۸۲: ۱/ ۳۱۱).

مولای متقیان علی (ع) نیز می‌فرمایند: «فرزند بد، آبرو و شرافت خانواده را از بین می‌برد و مایه ننگ و رسوایی پیشینیان خود می‌شود» (آمدی، ۱۳۹۵: ۷۲۵) و در جایی دیگر می‌فرمایند: «مَنْ أَسَاءَ إِلَىٰ أَهْلِهِ لَمْ يَتَّصِلْ بِهِ تَامِيلٌ؛ کسی که به خاندان خود بد کند امیدی به او بسته نشود» (آمدی، ۱۳۸۴: ۱/ ۱۴۱).

زنده نگه داشتن نام و یاد والدین

یکی از سفارشهای اخلاقی اسلام، زنده نگه داشتن نام و یاد پدر و مادر است؛ چنانکه در بخشی از دعای امام سجاد (ع) آمده است: ای خدای من! یاد پدر و مادرم را در پایان نمازها از خاطر مزدای و در همه لحظه‌های شبانگهان و در همه ساعت‌های روز یاد آنان را از خاطر مبر (صحیفه سجادیه، ۲۹۶). این پاسداشت نام و یاد به هر شکل و هر شیوه از جنس نیکی کردن به والدین و نوعی قدردانی از زحمات ایشان و ترویج سنت احترام به بزرگترهاست.

آثار و برکات ادای حقوق والدین

پدر و مادر حق زیادی بر گردن فرزندان دارند، لذا رعایت و ادای حقوق ایشان آثار معنوی ثمربخشی به دنبال دارد و حتی در امور دنیوی فرزندان تأثیرگذار است. از طرف دیگر، عدم رعایت حقوق ایشان آثار زیانبار و جبران‌ناپذیری در دنیا و آخرت در پی خواهد داشت که در زیر به برخی از آنها اشاره می‌گردد:

نیکی دیدن متقابل از فرزندان خود

امیرالمؤمنین (ع) می فرمایند: «مَنْ بَرَّ وَالِدِيهِ بَرَّهُ وَلَدُهُ؛ کسی که به پدر و مادر خویش نیکی کند، فرزندان او نیز به او نیکی خواهند کرد» (آمدی، ۱۳۹۵: ۴۰۷). همچنین ایشان درباره نیکی به والدین در جای دیگر می فرمایند: «بَرُّوا آبَاءَكُمْ يَبْرِكُمْ أَبْنَاءُكُمْ؛ به پدرانتان نیکی کنید تا فرزندانتان به شما نیکی کنند» (نوری طبرسی، ۱۳۶۹: ۱۵ / ۱۷۸).

وسعت رزق

پیامبر (ص) می فرمایند: هر کس بخواهد عمرش زیاد و روزیش وسعت یابد، پس به پدر و مادرش رسیدگی کند و احسان نماید که صله به آنها از جمله طاعات خداوند است (مجلسی، بی تا: ۸۵ / ۷۱).

طول عمر

در روایتی از امام صادق (ع) آمده است که خطاب به یکی از یاران خود فرمودند: اگر می خواهی خداوند عمر تو را زیاد کند به پدر و مادرت نیکی کن (همان، ۷۴ / ۸۴).

سکرات موت

هر کس بخواهد سکرات موت بر او آسان گردد، باید بسیار به ارحام خود رسیدگی کند و نسبت به پدر و مادرش نیکوکار باشد که در اینصورت خداوند جان دادن را بر او سهل می کند و هرگز فقر و تنگدستی به او نخواهد رسید.

وعده بهشت الهی

رسول خدا (ص) می فرمایند: نسبت به پدر و مادر نیکوکار باش تا پاداش تو بهشت شود (کلینی، ۱۳۸۷: ۲ / ۳۴۸).

عقوق والدین

همانگونه که نیکی به پدر و مادر ارزش و پاداش فراوان دارد، کوتاهی در حق آنان نیز کیفری بسیار در پی دارد؛ چنانکه رسول اکرم (ص) می فرمایند: پنج چیز است که خدا مرتکب

آن را زود کیفر می‌دهد: ستم، خیانت، بدرفتاری با پدر و مادر، بریدن از خویشان و حق‌نشناسی (پاینده، ۱۳۸۲: ۳/۲۷۰).

عاق والدین یا عقوق والدین از گناهان کبیره و رذایل اخلاقی به معنای هر نوع آزرده و رنجاندن پدر و مادر یا یکی از آن دو با زبان و رفتار است. این ناسپاسی و کوتاهی در حق پدر و مادر تنها مربوط به زمان حیات و زندگی ایشان نیست بلکه ممکن است این کوتاهی پس از مرگ والدین اتفاق بیفتد و انسان را مستوجب عذاب الهی گرداند.

امیرالمومنین (ع) در این خصوص می‌فرماید: «اقبح المعاصی: قطیعه الرحم و العقوق؛ زشت‌ترین و قبیح‌ترین گناهان، قطع صله رحم و عقوق والدین می‌باشد» (آمدی، ۱۳۹۵).

عوامل عاق والدین در زمان حیات

بنا به گفته ائمه اطهار (ع) و سیره معصومین (ع) عدم رعایت حقوق والدین خود باعث عاق والدین می‌گردد؛ چنانکه علی (ع) نیز در این خصوص می‌فرماید: «من العقوق اضاعه الحقوق؛ ضایع کردن حقوق از جمله عقوق است» (همان، ۶۷۱). عواملی که در عاق والدین مؤثرند عبارتند از:

نگاه خشم آلود به پدر و مادر

امام صادق (ع) می‌فرماید: نوعی از عاق شدن این است که انسان به پدر و مادرش تیز نگاه کند یا به عبارتی از روی خشم به آنها خیره شود (کلینی، ۱۳۸۷: ۴/۵۰).

غمگین کردن پدر و مادر

امیرالمؤمنین (ع) می‌فرماید: کسی که پدر و مادر خویش را غمگین سازد، عاق والدین شده است؛ یعنی حق آنها را رعایت نکرده است (آمدی، ۱۳۹۵: ۳/۲۶۷).

بی ادبی به والدین

امام علی (ع) می‌فرماید: «قُمْ عَنِ مَجْلِسِكَ لِأَبِيكَ وَ مَعْلَمِكَ وَ إِن كُنْتَ أَمِيرًا؛ به احترام پدر و معلمت از جای برخیز هر چند فرمانروا باشی» (همان، ۴۳۵).

امام صادق (ع) می‌فرماید: پدرم مردی را دید که پسرش همراهش راه می‌رفت و به بازوی پدر تکیه کرده بود. وقتی امام (ع) این جریان را دید که از نظر ایشان مصداق بی ادبی نسبت به پدر بود تا زنده بود از روی ناراحتی با او صحبت نکرد (مجلسی، بی تا: ۷۶/۷۴).

نافرمانی و درگیری با والدین

علی (ع) می‌فرماید: «شَرُّ الْأَوْلَادِ الْعَاقُ؛ بدترین فرزندان اولاد نافرمان است.» (آمدی، ۱۳۸۴: ۵۷۶/۱).

امام صادق (ع) نیز می‌فرماید: از درگیری و کشمکش با پدر (و مادر) پرهیز کنید که باعث خواری می‌گردد (محمدی ری شهری، ۱۳۸۹: ۱۰/۵۱۰).

عاق والدین پس از مرگ

لازم به ذکر است عاق والدین اختصاص به زمان زنده بودن آنان ندارد و پس از مرگ ایشان را نیز دربرمی‌گیرد؛ همانگونه که نیکی به آنها به زمان حیات ایشان اختصاص ندارد. امکان دارد کسی در زمان حیات والدین با آنها مهربان باشد اما پس از مرگشان عاق شود، درست همانند کسی که پس از مرگ والدین ممکن است با خیرات و صدقات و ... این عاق را رفع نماید.

پیامدهای عاق والدین

عاق والدین از رذائل اخلاقی است که در روایات به گناه کبیره بودن آن تصریح شده است و پیامدهای آن عبارتند از:

محرومیت از بهشت و استشمام بوی آن

در حدیثی از رسول اکرم (ص) آمده است اگر عاق والدین شوی جهنمی خواهی بود (کلینی، ۱۳۸۷: ۲/۳۴۸) و در حدیثی دیگر از امام صادق (ع) آمده است: عاق والدین وارد

بهشت نمی‌شود (مجلسی، بی‌تا: ۷۴ / ۷۵). همچنین در روایات متعددی از تعبیر «لایدخل الجنة» (وارد بهشت نمی‌شود) برای عاق والدین استفاده شده است.

عدم پذیرش نماز

در روایتی آمده است کسی که به پدر و مادرش با غیظ بنگرد در حالی که والدین بر او ستم کرده باشند خداوند نماز او را نمی‌پذیرد (همان، ۲ / ۳۴۸).

عدم استجاب دعا

طبق حدیثی از امام علی (ع) کسی که مورد عاق والدین قرار بگیرد دعایش مستجاب نمی‌شود (نهج البلاغه، حکمت ۱۲۰). امیرالمؤمنین (ع) به این مضمون می‌فرماید: در روز جمعه زیاد دعا کنید و حوائج خود را از خدای عزّ و جلّ مسألت نمایید؛ زیرا در روز جمعه ساعاتی وجود دارد که دعا و مسألت در آن مستجاب می‌گردد. مگر دعایی که متضمن و شامل قطع رحم یا گناه و یا عقوق والدین باشد (برقی، ۱۳۹۶: ۱ / ۱۳۱).

عذاب در دنیا

در روایتی از پیامبر (ص) عقوق والدین از گناهانی دانسته شده که انسان در دنیا کیفرش را می‌بیند (پاینده، ۱۳۸۲: ۱۶۵). ملا احمد نراقی می‌گوید تجربه ثابت کرده که عاق والدین کوتاهی عمر، تلخی زندگانی، فقر و پریشانی و سختی جان دادن و شدت سكرات موت را در پی دارد (نراقی، ۱۳۷۸: ۵۳۲).

عذاب قبر

به گفته ملا مهدی نراقی کسی که مادرش از او ناراضی باشد، سكرات موت و عذاب قبرش شدید است (نراقی ۱۳۷۷: ۲۶۳).

محرومیت از رحمت الهی

رسول خدا (ص) می‌فرماید: در قیامت خدا به چهار گروه نظر رحمت نخواهد کرد که یکی از آنها عاق والدین است (مجلسی، بی‌تا: ۷۴ / ۷۱).

نتیجه گیری

در دین مبین اسلام برای افراد در جایگاه‌ها و نقش‌های مختلف حقوق متقابلی تعیین شده است که یکی از آنها حقوق متقابل والدین و فرزندان نسبت به یکدیگر است. طبق سیره معصومین (ع)، رعایت نمودن این حقوق در راستای دستیابی به ایمان کامل و کسب رضایت الهی امری ضروری و انکارناپذیر است. توجه به حقوق والدین و تأکید به رعایت آن از این جهت است که وقتی به رأس هرم هر خانواده یعنی والدین احترام گذاشته نشود، شیرازه و بنیان آن سست شده و بالطبع روحیه اتحاد و انسجام در آن از بین می‌رود.

از آیات و روایات چنان به نظر می‌رسد که احترام مادر بالاتر از احترام پدر است و چون رابطه عاطفی در خانواده توسط مادر جریان می‌یابد، فرزندان هم برای حفظ این فضای عاطفی ضروری‌تر است که احترام مادر را بیشتر رعایت کنند. اما در مورد اطاعت از والدین تأکید بیشتر به اطاعت از پدر شده است. این تأکید می‌تواند به علت نقش الگویی پدر برای فرزند در امر تربیت و همچنین نقش ولایت و سرپرستی او در رشد و تعالی باشد؛ به طوری که در روایات سفارش شده است فرزند از پدر اطاعت نماید و سرپیچی از فرامین پدر تبعاتی مانند حرام بودن سفر و یا قضای نماز و روزه و ... را در پی دارد. سومین حوزه‌ای که به فرزندان در ادای حقوق والدین سفارش شده است، احسان به آن دو می‌باشد که به نظر می‌رسد در احسان و نیکی به والدین اولویتی برای یکی از آنها در نظر گرفته نشده و سفارشات مشابهی در این زمینه شده است. بیان قرآن درباره وجه این سفارش، زحمات والدین به ویژه مادران به هنگام تربیت فرزندان در کودکی است. به اعتقاد برخی مفسران امر به احسان به والدین در کنار پرستش خدا از آن روست که پدر و مادر سبب ظاهری، در هستی یافتن فرزندان هستند.

از مصادیق ادای حقوق والدین در زمان حیات، سخن گفتن با نرمی و آرامش، خدمت به والدین، تواضع و فروتنی در برابر ایشان، جلب رضایت و خشنودی والدین، دعا کردن در حق ایشان، ابراز محبت، تأمین هزینه‌های زندگی والدین، پرهیز از پیشی گرفتن از والدین را می‌توان برشمرد. در اسلام رابطه والدین و فرزند حتی پس از مرگ نیز قطع نمی‌شود و والدین همچنان حقوقی بر عهده فرزندان دارند که نباید در ادای آن کوتاهی کنند؛ از مصادیق ادای حقوق والدین پس از مرگ

می‌توان به ادای دین و قرض ایشان، طلب غفران و رحمت الهی برای ایشان، پرهیز از رفتار لعن و دشنام برانگیز در حق والدین، زنده نگه‌داشتن نام و یاد آنها اشاره کرد.

همچنین طبق روایات معصومین (ع) و به طور خاص، سیره علوی و عبارات گرانقدر امیرالمؤمنین (ع)، نافرمانی، نگاه خشم‌آلود، احترام نکردن و اُف گفتن از مصادیق عقوق دانسته شده و آمده است که اگر چیزی کمتر از گفتن اُف وجود داشت خداوند از آن نیز نهی می‌کرد. همچنین محرومیت از بهشت و استشمام بوی آن، عذاب در دنیا، عذاب قبر، عدم پذیرش نماز و عدم استجاب دعا از پیامدهایی است که در روایات برای عاق والدین بیان شده است. برخی از عالمان اخلاق کوتاهی عمر، شدت سكرات موت و سختی جان دادن را نیز از آثار دنیوی عاق والدین دانسته‌اند.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم
۲. نهج البلاغه
۳. ابن منظور، محمد ابن مكرم، لسان العرب، بيروت: دارالعرب، بی تا.
۴. آمدی، عبدالواحد بن محمد، غررالحکم و دررالكلم، شرح محمد بن حسین آقاجمال خوانساری، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۶۶.
۵. ----- ، غررالحکم و دررالكلم، ترجمه سید هاشم رسولی محلاتی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۴.
۶. ----- ، غررالحکم و دررالكلم، ترجمه محمدعلی انصاری، نشر امام عصر(عج)، ۱۳۹۵.
۷. برقی، خالد، المحاسن، ترجمه علیرضا زکی زاده زنانی، ج ، نشر اعتقاد ما، ۱۳۹۶.
۸. پاینده، ابوالقاسم، نهج الفصاحه، تهران: دنیای دانش، ۱۳۸۲.
۹. دستغیب، عبدالحسین، اخلاق اسلامی، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۹.
۱۰. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، تهران: امیرکبیر، ۱۳۲۵.
۱۱. طبرسی، حسن بن فضل، مکارم الاخلاق، ترجمه ابراهیم میرباقری، نشر فراهانی، ۱۳۶۵.

۱۲. فراهیدی، خلیل ابن احمدی، العین، قم: مؤسسه دارالهجره، ۱۴۰۹ق.
۱۳. قرائتی، محسن، تفسیر نور، مؤسسه در راه حق، ۱۳۷۴.
۱۴. کاتوزیان، ناصر، فلسفه حقوق، تهران: گنج دانش، ۱۳۹۵.
۱۵. کلینی، محمدبن یعقوب، اصول کافی، تهران: جهان آرا، ۱۳۸۷.
۱۶. متقی، علی بن حسام الدین، کنز العمال، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۹ق.
۱۷. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، دارالکتب الاسلامیه، بی تا.
۱۸. محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمه، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۸۹.
۱۹. نراقی، ملا احمد، معراج السعاده، قم: هجرت، ۱۳۷۸.
۲۰. نراقی، ملا محمد مهدی، علم اخلاق اسلامی (ترجمه جامع السعادات)، سید جلال الدین مجتبیوی، تهران: حکمت، ۱۳۷۷.
۲۱. نوری طبرسی، میرزا حسین، مستدرک الوسائل، ج ۱۵، قم: آل البيت (ع)، ۱۳۶۹.